

MSc arch. Dobrila VLAHOVIĆ*

KULTURNA BAŠTINA - SIMBOL KOLEKTIVNOG SJEĆANJA NA TRINAESTOJULSKI USTANAK

ABSTRACT: In her work, the author wants to draw attention to the importance of protecting and preserving the material heritage of anti-fascism by presenting a valuable segment of the Montenegrin memorial cultural heritage with a focus on the heritage dedicated to the Thirteenth of July Uprising. This is an important issue, especially today, when in some countries, unlike in Montenegro, there is an increasing re-examination of the narratives of the past, but also the revision of memories.

The July 13 uprising in Montenegro has a special significance in its history, which is why its citizens inherit a cult of collective memory according to that event and the period of the National Liberation War. In Montenegrin society, there is no review of the memory of the NLW period, on the contrary, a positive social attitude is expressed, which, among other things, is indicated by numerous monuments and memorials, built to remind of that period. Monuments to the fighters killed during the National Liberation War were the first symbols of the cult of revolution in Montenegrin post-war society, but also places of historical memories and commemorative practices. Due to their historical significance, most of them have been placed under state protection, have the status of cultural property and represent a significant segment of Montenegrin cultural heritage. Therefore, the paper will discuss this type of cultural heritage, insufficiently valorized and presented, its legal status, condition, and also its role and significance for society.

KEYWORDS: *memorial cultural heritage, memorials, protection and preservation, Thirteenth of July Uprising, the culture of remembrance, NOR*

* Autorka je konzervatorica i restauratorica; koordinatorka resora kulture u Ministarstvu prosvjete, nauke, kulture i sporta Crne Gore

Istorijski kontekst

U burnoj i često dramatičnoj historiji crnogorski narod je sticao historijsku zrelost i samopouzdanje. To iskustvo mu je znatno pomoglo da se sudbosne 1941. godine ponovo suoči sa historijom i da se svrsta u front progresivnih snaga čovječanstva u borbi protiv fašizma (Stanišić 2005). U porobljenoj Evropi, Crna Gora je s oružjem u ruci ustala u borbu.

Trinaestojulski ustanak je bio prvi narodni ustanak protiv fašističkog okupatora u Evropi.

Glas o Trinaestojulskom ustanku u Crnoj Gori odjeknuo je širom svijeta. Radio-Moskva je 16. jula 1941. emitovala prilog „Crnogorci nikada neće biti robovi“; moskovska „Pravda“ je u broju od 20. jula 1941. objavila članak „Crnogorski narod se bori protiv fašizma“, a informaciju o crnogorskom ustanku objavili su i londonski „Tajms“ i „Njujork tajms“, dok je poznati francuski filozof i književnik, Žan Pol Sartr, aktivista francuskog Pokreta otpora, poslije Drugog svjetskog rata izjavio da je Trinaestojulski ustanak „veličanstven događaj evropske historije dvadesetog vijeka“ (Stanišić 2005). Ovaj ustanak je bio polazište za početak ujedinjene borbe protiv antifašizma, koja je trajala od 1941. do 1945. godine. Crnogorci su tada masovnim otporom protiv okupatora izvojevali slobodu, državnu samostalnost i ravnopravnost u federativnoj Jugoslaviji (Ičević 2015, 59).

Težeći da se sačuvaju simboli slobode i sjećanja na antifašističku narodnu revoluciju, u zemljama tadašnje Jugoslavije nakon 1945. godine postojala je tendencija oživljavanja i očuvanja sjećanja na NOB, kroz podizanje spomen-obilježja. Masovno nastaju spomenici posvećeni dobijenim bitkama partizanskih snaga protiv fašizma. Pod sloganom „bratstvo i jedinstvo“, ovi spomenici su imali za cilj razvijanje multikulturalnog društva naroda koji su živjeli unutar jugoslovenskih granica. U početku su to bile pojedinačne i neudružene inicijative, najčešće u vidu spomen-ploča, dok u kasnijem periodu to dobija organizovani karakter i formalno pravno utemeljenje, kada nastaju i spomen-biste, spomen-kosturnice, spomen-parkovi, spomen-kompleksi, kao i brojna skulptorska i umjetnička djela, koja simbolizuju taj period.

Početakom šezdesetih godina 20. vijeka glavni inicijatori za podizanje spomen-obilježja događajima iz NOR-a bili su uglavnom opštinski odbori, udruženje boraca Narodnooslobodilačkog rata (NOR), koji su njegovali i čuvali sjećanje na minule događaje i žrtve Drugog svjetskog rata.¹

¹ Podaci dobijeni na osnovu istraživanja dokumentacije (dosjea kulturnih dobara – spomen-obilježja sa statusom kulturnog dobra, rješenja o statusu) koji se nalaze u Upravi za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore.

Od spontane prakse podizanja spomen-obilježja, do prostorno-ekonomskog planiranja velikih memorijalnih spomenika i spomen-kompleksa, procedura podizanja i njihove zaštite vremenom se usložnjavala, a broj zakonskih mehanizama povećavao.

Iako je briga za zaštitu i očuvanje kulturne baštine u Crnoj Gori bila prepoznata kroz različite vrste akata, tek nakon Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori ova oblast je uređena zakonskim okvirom.²

Najnoviji zakonski okvir, *Zakon o zaštiti kulturnih dobara*,³ donesen skoro 20 godina nakon posljednjeg zakona koji je tretirao ovu oblast, donio je suštinske promjene⁴. Brojna spomen-obilježja, koja u prethodnom periodu nijesu ravnomjerno tretirana, prepoznata su kao kulturna dobra, što predstavlja značajan iskorak u njihovoj zaštiti i valorizaciji.

Osim normativne, za ovu vrstu kulturnih dobara važna je i institucionalna zaštita, koja je u Crnoj Gori uspostavljena od 1948. godine.⁵ Tokom proteklog perioda, iako su se mijenjali nazivi ustanova, njihova opšta uloga u sistemu zaštite kulturne baštine je uglavnom ostajala ista. Međutim, reforme sprovedene 2010/12. godine, uslovile su novi institucionalni okvir zaštite kulturne baštine.⁶

² 1949 – Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodne rijetkosti u NR Crnoj Gori.

³ Sl. list Crne Gore”, br. 49/10.

⁴ Po prvi put prepoznati su novi segmenti kulturne baštine, kreirani su novi modeli upravljanja kulturnom baštinom, utvrđeni su i precizirani novi kriterijumi za procjenu kulturne vrijednosti dobara, odnosno njihovu valorizaciju. Jasno su definisani novi mehanizmi zaštite nepokretnih kulturnih dobara u planskim dokumentima, među kojima su i spomen-obilježja, kojima se obezbjeđuje zaštita kulturnih dobara i njihove okoline, kao integralnog dijela savremenog društvenog, ekonomskog i urbanog razvoja, na način kojim se poštuje njihov integritet i status i dosljedno sprovode režim i mjere zaštite, koji su propisani zakonom. Kao mehanizam zaštite po prvi put je propisana konzervatorska i istraživačka licenca, za obavljanje određenih poslova na kulturnim dobrima, što se odnosilo i na spomen-obilježja koja su imala taj status.

⁵ 1948. godine osnivan je Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti na Cetinju. Već od 1960. godine, ova ustanova je transformisana u Zavod za zaštitu spomenika kulture i Zavod za zaštitu prirode. Zavod za zaštitu spomenika kulture preuzima ulogu vršenja djelatnosti, zaštite spomenika kulture u RCG, sve do 1991. godine, kad dobija naziv Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, koji je djelovao pod tim imenom sve do 2010. godine. Takođe, uloga bivšeg Ministarstva kulture bila je višestruka, od predlaganja i sprovođenja politike, izrade zakona i podzakonskih akata, nadzora nad zakonitošću rada institucija iz oblasti kulture, do obezbjeđivanja sredstava za rad i realizaciju njihovih programskih aktivnosti, kao i uspostavljanja i jačanja međunarodne saradnje u ovoj oblasti. Prvi put je formirano 1991. godine.

⁶ Ovaj model podrazumijevao je novi institucionalni okvir, Upravu za zaštitu kulturnih dobara i Centar za konzervaciju i arheologiju CG.

Društveni kontekst

Spomenici NOB-a, kao specifična vrsta kulturne baštine i njihova uloga u društvu nijesu bili česta tema dosadašnjih analiza, iako su se isticali i često nametali u prostoru, dajući snažnu poruku i podsjećajući na društvene okolnosti i ideologiju jednog vremena. U proteklom periodu u Crnoj Gori nijesu vršene temeljne analize o njihovoj ulozi i značaju za društvo.

Društvena funkcija ovih spomenika često je bila i jedini uzrok njihovog podizanja. Da bi ostao u sjećanju, svaki spomenik mora imati i prepoznatljiv umjetnički izraz, te svojom posebnosti ukazivati na onaj društveni sloj koji je imao povoda i mogućnosti da kroz spomenik prezentuje jedno vrijeme i događaje. Unošenje društvenog sjećanja i simbola kolektivnih identiteta u javni prostor, univerzalna je karakteristika društvenih uređenja svih kulturno-istorijskih perioda.

Kaja Širok je pisala o javnim spomenicima, ukazujući da su oni proizvod posredovanja između zajednica i njeno kolektivno pamćenje, podsjećajući da cenzurisana sjećanja (potisnute slike prošlosti, događaji koje je zajednica odbacila) ukazuju na anomalije u društvu i da se samo potvrđivanjem tih pozitivnih slika prošlosti jača kolektivni identitet društvene zajednice (Širok 2012).

Tokom posljednjih desetak godina sve su vidljiviji pokušaji novih interpretacija ili svjesnijeg uključivanja ove vrste spomenika u istorijski kontekst socijalističkog perioda.

Za spomenike NOB-a posebno je važan psihološki i estetski kontakt sa pojedincem i društvom u cjelini. Prostorni izraz spomenika i uklopljenost u ambijent, može izazvati različite doživljaje, prvenstveno u odnosima oblika, materijala i dimenzija. Urbanističko-arhitektonska funkcija spomenika nosi mnogostruku korespondenciju s pejzažnom ili urbanom okolinom. Kada spomenik uspostavi komunikaciju s okolinom i ona je ne sputava u estetskoj i tematskoj funkciji, tada je njegova složena funkcija pravilno ostvarena (Premerl: 1975.155, 12.). Zato, dinamika prostora i arhitektonski doživljaj mogu biti pokretači snažnih doživljaja posmatrača. No, bez obzira na navedeno, često, nažalost, od društveno-političkih okolnosti zavisi i društveni odnos prema njima.

Assman piše da je upisivanje društvenog sjećanja i simbola kolektivnih identiteta u javni prostor opšta karakteristika društvenih uređenja svih kulturno-istorijskih epoha. Kako bi se uvrstili u sjećanje određene grupe, moraju biti predstavljeni u formi događaja, osobe ili mjesta i obogaćeni smislom za nju važne istine, koje se zajedno objedinjuju u specifične figure sjećanja („figures of memory”) (Assmann 2006: 53).

Svjedoci smo da je danas, u samostalnim državama nastalim na tlu bivše SFRJ, društveni odnos prema njima različit, od tendencije očuvanja do recenzije sjećanja.

Stanje u Crnoj Gori

U 24 opštine na teritoriji Crne Gore zakonom je zaštićeno 585 spomen-obilježja (spomenika narodne revolucije).⁷ Mnogi od njih posvećeni su 13. julu. Ima ih u vidu spomen-ploča sa natpisom, obeliska, spomen-parkova, spomen-grobnica, spomen-kosturnica, spomen-bista, kao i monumentalnih spomenka, koji su odraz umjetničkih ostvarenja, poznatih vajara skulptora ili arhitekata.

Broj spomen-obilježja koja ukazuju na događaje iz perioda antifašističke revolucije znatno se razlikuje po opštinama.

Iako su u zemljama regiona (npr. Hrvatska) društveno-političke prilike negativno uticale na društveni odnos prema pojedinim spomenicima narodne revolucije, u Crnoj Gori je odnos prema antifašističkim simbolima u najvećoj mjeri bio pozitivan.

Veći dio društvene zajednice crnogorsku antifašističku prošlost ističe kao osnov crnogorske državnosti, naglašavajući da je antifašizam osnova postojanja Crne Gore i glavna zaštita modela crnogorskog građanskog društva, odnosno modela koji jedini garantuje stabilnost savremene Crne Gore. Zato se 13. jul slavi kao dan crnogorske državnosti (Vukanović, Radulović, Milaš 2018, 12-16).

U posljednjem periodu, naročito nakon reformi u sistemu zaštite kulturne baštine, država je započela brojne aktivnosti na valorizaciji, prezentaciji i popularizaciji kao i unapređenju stanja ove vrste kulturnih dobara, što ukazuje na povećanu zainteresovanost zvaničnih društvenih struktura u sistemu u odnosu na prethodni period, gdje je prednjačilo nekadašnje Ministarstvo kulture Crne Gore kroz finansijsku podršku na godišnjem nivou, kroz Program zaštite i očuvanja kulturnih dobara,⁸ koji od 2012. godine usvaja Vlada Crne Gore. Na taj način podsticala se šira društvena zajednica i njen odnos prema ovoj vrsti kulturnih dobara.

Takođe, njihova značajna društvena uloga prepoznata u sistemu zaštite kulturne baštine Crne Gore je i kada je pitanju planiranje prostora. Po prvi put su spomen-obilježja tretirana u svim do sada urađenim studijama zaštite kulturnih dobara, koje predstavljaju osnov za njihovu integralnu zaštitu, od-

⁷ Iz evidencije Uprave za zaštitu kulturnih dobara

⁸ Program zaštite i očuvanja kulturnih dobara, donosi se na osnovu člana 128 Zakona o zaštiti kulturnih dobara. Kroz ovaj program od 2012. godine za unapređenje stanja spomen-obilježja se izdvaja na godišnjem nivou u prosjeku oko 10% ukupne sume.

nosno zaštitu u prostoru, tj. u planskim dokumentima. Sve ovo ukazuje na pozitivan iskorak kada je u pitanju društveni odnos prema ovoj vrsti kulturnih dobara.

Međutim, iako je vidan napredak, u smislu odnosa države prema spomenicima narodne revolucije, ovaj značajan segment crnogorske kulturne baštine od vremena sticanja statusa kulturno dobro, do sada, nije dovoljno istražen ili je potpuno neistražen, sa više aspekata i to: prepoznavanja posebnih vrijednosti, sveobuhvatne geneze njihovog nastanka, njihove teritorijalne zastupljenosti u Crnoj Gori, stanja očuvanosti i promjene izgleda ili lokacije u odnosu na period uspostavljanja zaštite, faktora rizika koji su uticali ili dalje utiču na njihovo stanje, sublimacije dosadašnjih istraživačkih radova, mogućnosti njihove bolje zaštite, očuvanja, valorizacije i prezentacije kroz preduzimanje mjera zaštite, njihove komunikacije sa drugim segmentima kulturne baštine i okruženjem, te sveukupnog odnosa društva prema njima, posebno lokalne zajednice. Zato danas, bez obzira na velike pomake kada je u pitanju njihova zaštita sa aspekta segmenta kulturne baštine, nemamo dovoljno sistematične i sveobuhvatne podatke o njima.

Iako su zakonom propisani mehanizmi njihove zaštite, kojima se obezbjeđuje njihov integritet radi autentičnog prenošenja budućim generacijama, pitanje je da li se ti mehanizmi danas u dovoljnoj mjeri implementiraju, da li je šira društvena svijest kada je u pitanju ova vrsta kulturnih dobara na nivou koji zaslužuju, da li se o ovoj vrsti kulturnih dobara i događajima kojima su posvećeni dovoljno zna, koliko u stvari studentska populacija poznaje ovaj značajan period naše istorije.

Centar za građansko obrazovanje (CGO) vršio je istraživanja u okviru studentske populacije, vezano za antifašizam u Crnoj Gori.⁹

⁹ “Centar za građansko obrazovanje (CGO) je sproveo terensko istraživanje u okviru potprograma *Tranziciona pravda*, kao dio šire analize o zastupljenosti pitanja koja se odnose na antifašizam u crnogorskom obrazovnom sistemu i znanja o ovom periodu i antifašističkim vrijednostima koje nose mladi iz obrazovnog sistema, a sa ciljem da se osvjetli situacija u ovoj oblasti i ponude preporuke za unapređenje postojećeg obrazovnog sistema. Shodno tome, pitanja koncipirana u upitniku odnosila su se isključivo na antifašistički otpor u XX vijeku u Crnoj Gori, regionu i Evropi. Terensko istraživanje je sprovedeno u periodu od 1. do 6. novembra 2017. godine, među studentima starosne dobi između 18 i 30 godina, odnosno onih koji su rođeni između 1987. i 1999. Od ukupnog broja ispitanika, bilo je 47% muškaraca, 53% žena. Radi se o uzorku od 280 studenata/kinja, od čega 230 studenata/kinja sa fakultetskih jedinica Univerziteta Crne Gore i 50 studenata/kinja sa Univerziteta Donja Gorica. Preciznije, kad je riječ o Univerzitetu Crne Gore, anketirani studenti su sa Filozofskog fakulteta (smjerovi: Istorija, Sociologija, Obrazovanje učitelja, Geografija), Pravnog fakulteta, Fakulteta političkih nauka, Ekonomskog fakulteta, i tehničkih fakulteta. Na Univerzitetu Donja Gorica anketirani su studenti Pravnog fakulteta, Fakulteta za prehrambene tehnologije, Fakulteta za kulturu i turizam i Fakulteta za menadžment u ekonomiji, „Antifašizam u Crnoj Gori – između političkog trenda i obrazovne politike” - Centar za građansko obrazovanje (CGO) Podgorica, 2018.

Kada je u pitanju antifašizam, 86,40% je odgovorilo da je to pokret koji se razvio u Evropi kao odgovor na fašizam i nacizam, 10,01% je odgovorilo da je to pokret na čijem je čelu bio Josip Broz Tito, dok je za 3,59% ispitanika to bio sinonim za komunizam.

Na pitanje ko je bio Ljubo Čupić, 46,43% odgovorilo je da se radi o: „narodnom heroju“, „političkom komesaru“, „borcu za ljudska prava“, „komunisti“, „narodnom heroju koji je sa osmijehom izašao na strijeljanje“, „revolucionaru i antifašisti“, dok 40,71% anketiranih ne zna ko je Ljubo Čupić, a 12,86% nije dalo nikakav odgovor.

Od ukupnog broja anketiranih studenata/kinja, 58,93% je navelo da nikada nijesu posjetili spomenike antifašističkog otpora kroz formalni obrazovni sistem, niti da su na taj način imali priliku učiti o antifašističkom pokretu.

Većina crnogorskih studenata/kinja (64,29%) zna da je Crna Gora bila pod fašističkom/nacističkom okupacijom. No, postoje razlike među njima, pa 60% anketiranih studenata/kinja Univerziteta Donja Gorica smatra da Crna Gora nije bila pod fašističkom/nacističkom okupacijom, a isto smatra i 42% anketiranih studenata/kinja Fakulteta političkih nauka Univerziteta CG.

Iako je prednost Crne Gore što sa državnog nivoa i drugih relevantnih struktura nema pokušaja revizije antifašističke istorije i njenih tekovina, iako su u sistemu zaštite stvoreni uslovi za zaštitu i valorizaciju ovog segmenta kulturne baštine, izdvajaju se finansijska sredstva za unapređenje stanja spomen obilježja, koja čuvaju tekovine NOR-a i vrše brojne aktivnosti, istraživanja (CGO) ukazuju da crnogorski studenti nemaju dovoljno znanja o ovoj važnoj temi koja daje i vrijednosnu dimenziju našem društvu (Vukanović, Radulović, Milaš 2018, 12-16). Dakle, iako su stvoreni institucionalni i normativni uslovi za zaštitu i očuvanje spomen-obilježja sa statusom kulturnog dobra, nameće se pitanje nivoa opšte društvene svijesti, naročito mlade populacije, koja je dužna da svoju autentičnu kulturnu baštinu prenese budućim generacijama na dalje čuvanje.

Dobriła VLAHOVIĆ

CULTURAL HERITAGE, A SYMBOL OF THE COLLECTIVE MEMORY OF THE 13TH JULY UPRISING

Summary

The paper is a segment of many years of research conducted by the author for the needs of her doctoral dissertation - a memorial to the events of World War II, with special reference to those raised on the occasion of the Thirteenth July Uprising

in Montenegro. Through the historical and social context in which the author points out the aspirations of the Montenegrin people for freedom, but also the post-war tendency to revive and preserve the memory of the National Liberation War, by raising memorials, the author looks back at the state of this segment of cultural heritage in Montenegro.

She points out that the monuments erected to fighters during World War II were the first symbols of the cult of revolution in Montenegrin post-war society, but also places of historical memories and commemorative practices, which is why most of them were placed under state protection and have cultural status.

Although it is known that Montenegro inherits the achievements of anti-fascism and has a positive attitude towards monuments from the period of the National Liberation War, previous research indicates that the situation is not at a satisfactory level.

It is especially worrying that young people are not sufficiently informed about the fundamental values that are the basis of modern Montenegro, which does not have a clear strategy for the protection and presentation of memorials.

Therefore, the aim of the paper was to draw attention to this important type of cultural heritage, insufficiently researched and presented.

Literatura:

- Zakon o zaštiti kulturnih dobara Crne Gore (2010)
Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodne rijetkosti u NR Crnoj Gori (1949)
“Antifašizam u Crnoj Gori – između političkog trenda i obrazovne politike”
- Centar za građansko obrazovanje (CGO) Podgorica, 2018
„Službeni list Crne Gore”, br. 49/10.